

הצבר – קבוצה דורית סוציו-תרבותית או דמות מיתולוגית?

יעקב שביט

עוז אלמוג, הצבר: דיוקן (ספריית אפקים), תל-אביב:
עם עובד, 1997, עמ' 480.

בשנת 1931 מנו ילידי הארץ 73,195 נפש (41.9 אחוזים מאוכלוסיית היישוב), ואילו בשנת 1939, ערב מלחמת העולם השנייה, מנו 130,000-152,000 (כ־26 אחוזים), שכמחציתם נולדו בשנות השלושים. בשנת 1948 מנו 253,700 (מתוך 716,700 תושבים), ובשנת 1954 – 357,700 (מתוך 1,404,400 תושבים).¹ לאלה יש להוסיף את מי שהגיעו לארץ-ישראל בגיל צעיר ואופייים עוצב על ידי המסגרות החינוכיות השונות של היישוב החדש. חלק מקבוצה זאת הוגדר הנוער הארץ-ישראלי, דור בארץ, או הנוער העברי, ואף שציבור זה לא היה אחד מבחינות רבות, יוחסו לו תכונות קיבוציות שונות. כבר בשנות השלושים, כשגדל מספרם של ילידי הארץ בגיל הבחורות ואילך, החל בציבוריות הארץ-ישראלית דיון באופיו, בנטייתו ובדרכו של דור ילידי הארץ, ונבחנה ההשפעה הממשית של תהליכי הסוציאליזציה והחינוך שעבר במסגרת רשת החינוך העברי ובתנועות הנוער השונות. בצד התיאורים האידיאליסטיים הרבים גם נערכו 'משפטים על הנוער', ומסקנותיהם הנחרצות היו בדרך כלל שליליות. דיוקנו תואר למשל כ'פרצוף-ישימון: לא תואר ולא הדר, קודר וריק ועז, רב-מזימות וחסר ישע... פרצוף פיקח ומעשי ונעדר רוחניות... מתרברב בלי סגולה'.² פולחן הנוער,

לכאורה יש אירוניה מסוימת בדבר שצמח הצבר הוא שהפך לדימוי הרווח של דור ילידי הארץ מראשית שנות השלושים ואילך. הצבר המצוי (*Opuntia ficus indica*) הוא גידול חדש יחסית באזור הים התיכון, ובכלל זה בארץ-ישראל, שהגיע לאזור לראשונה במאה ה־17 מן העולם החדש. במילים אחרות, לצורך הדימוי מעולם הצומח לא נבחר אחד הגידולים הקדומים, הילידיים (*indigenous*), אלא דווקא גידול שזה מקרוב הגיע. למעשה יש כאן מקרה מובהק של איקלוס (*nativation*), כלומר מקרה שבו גידול (או רכיב תרבותי) זר המיובא מן החוץ הופך בתוך זמן לגילוי אפייני, ולפעמים גם סמלי, של התרבות הקולטת. לפי זה הצבר הוא אכן יליד של חברת מהגרים, אבל בשל יכולתו להתערות ולהתיילד בסביבה הטבעית או התרבותית החדשה, הוא הופך לחלק בלתי נפרד ממנה, ולכן הכינוי מתאים לאותו דור של ילידי הארץ (מעניין לציין דרך אגב כי השם עברי, שציין את דמותו של היהודי החדש, ובעיקר את דמותו של היהודי החדש' המתערה במולדת, ציין במקורו הקדום, קודם שהפך לשם אתני, קבוצה שהנתקה מהמסגרת השבטית הראשונית שלה).

1 ד' ויינריב, 'הדור השני בארץ ישראל ודרכו המקצועית', ש ראבידוביץ' (עורך), מצודה: קובץ לשאלות-החיים, למדע ולספרות, לונדון תשי"ד, עמ' 249; שנתון סטטיסטי לישראל 1971, 22, עמ' 45.

2 'קופליביץ', 'ילדי עתידנו', ד' קמחי (עורך), ספר היובל של הסתדרות המורים תרס"ג-תרפ"ח, ירושלים 1929, עמ' 14. מובא אצל: ויינריב (שם), עמ' 256. דיוקן הצבר כאדם חדש מבחינה פיזיונומית ותרבותית תואר אצל ארתור קסטלר בספרו כדלקמן: 'In physical appearance he is almost invariably taller than his parents, robustly built, mostly blond or brown-haired, frequently snub-nosed and blue-

ראוי לומר כי גם ספרותו של דור בארץ תרמה לדעה שלילית זאת, בתיאור החריף שתיארה את מה שנראה לה כמעבר לחומרות ולהתרוקנות אידאולוגית.

מחקרו של עוז אלמוג הוא מחקר מקיף ומפורט ראשון מסוגו המבקש להציג תמונה שיטתית של תהליכי יצירתו של דור בארץ, לבחון את האופן שבו ביקשו מורים ומחנכים, פוליטיקאים וסופרים לעצב את אופיו ולנתח את הרכיבים השונים של החטיבה החברתית-התרבותית הזאת. אולם אין הוא עוסק בחטיבה הגילית או הדורית כולה אלא בקבוצה מוגדרת מתוכה, באלה שחונכו כדבריו

במסגרות החברתיות שהיו מסונפות באופן פורמלי ולא פורמלי לתנועת הפועלים בארץ (מה שנהוג לכנות בשם 'ארץ ישראל העובדת') וכן נערים מהגרים שבאו ארצה בצעירותם (לבד, או עם משפחותיהם) ונטמעו באותן מסגרות. מסגרות אלה כללו את הקיבוץ ומושב העובדים ומוסדות החינוך שלהם, הגימנסיות העבריות בערים הגדולות, כפרי הנוער החקלאיים, תנועות הנוער החלוציות, החג"ם והגדנ"ע, הפלמ"ח וחטיבותיו במלחמת העצמאות, ולאחר קום המדינה גם הנח"ל ויחידות העילית הראשונות של צה"ל... שהמשיכו את מסורת הפלמ"ח (עמ' 13).

מדובר אפוא בקבוצה גילית חברתית-תרבותית שמנתה בראשית שנות השלושים כ־5,000-8,000 נפש, וכ־20,000 בשנות המדינה. בתוך קבוצה זאת היו לדבריו מאות אחדות בלבד שדמותם הולמת בשלמות או כמעט בשלמות את מכלול המאפיינים של האידאל-טיפוס של הצבר המובהק. זוהי קבוצת מיעוט (גרעין דורי) שהיתה קבוצת עילית, ושחשיבותה איננה בדיוקן הספרותי שלה, אלא בכך שיצרה מודל חברתי וקבעה אמות מידה של התנהגות וערכים לכלל

כתב שלמה צמח, הוא 'אחד מפולחני הכוב'.³ הביקורת לא נפסקה אחרי מלחמת העצמאות והדור הצעיר הואשם בנטיות לציניות ולקרייריזם. יחס שלילי זה, אפשר לומר, דומה במידה רבה מאוד למגמה המסתמנת באחרונה בחלק מן הספרות הסוציולוגית וההיסטורית, לערער את 'מיתוס' הנוער הארץ-ישראלי, כתגובת נגד רדיקלית לדימוי החיובי ואפילו המשגיב שלו שרווח בספרות העברית משנות החמישים ואילך. ההבדל העקרוני הוא שבשנות השלושים או החמישים ההאשמה לא היתה עודף לאומיות והשתעבדות לדוקטרינה הציונית ולהנהגה הפוליטית הקשישה, אלא העדר עומק רוחני ותלישות תרבותית. החינוך העברי הואשם לא בחינוך לצבאיות,⁴ או בקרתנות תרבותית, תוצר של בית-הספר העברי או תנועת הנוער,⁵ אלא ביצירת צעירים ארץ-ישראליים תלושים, חסרי עומק ומורשת ומנותקים מערכי היהדות.

eyed. The young male's most striking feature is that he looks entirely un-Jewish... On the whole, there can be little doubt that the race is undergoing some curious biological alterations, probably induced by the abrupt change in climate, diet and the mineral balance of the soil... In his mental make-up the average young *sabra* is fearless to the point of recklessness, bold, extroverted and little inclined toward, if not openly contemptuous of, intellectual pursuit... The *sabra's* outlook on the world is rather provincial and hyperchauvinistic.' A. Koestler, *Promise and Fulfilment: Palestine 1917-1949*, London 1949, pp. 329-330. קסטלר האמין כי אחרי שיובטח מקומה של ישראל במזרח התיכון, בתוך דור או שניים, תשתנה המנטליות של הצבר, אבל לא ידע לומר באיזה כיוון.

3 ש' צמח, 'על פולחן הנוער', מאזנים, יא, חוב' א-ב (אייר-סיוון ת"ש), עמ' 149-150.

4 א' בן-אליעזר, דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי 1936-1956, תל-אביב תשנ"ו.

5 י' שפירא, עילית ללא ממשיכים: דורות ללא מנהיגים בחברה הישראלית, תל-אביב תשמ"ד; א' שפירא, "דור בארץ", אלפיים, 2 (1990), עמ' 203-118.

התהייה מתחדדת עוד יותר לנוכח העובדה שהרכיבים התרבותיים האפייניים לצבר, שהמחקר פורש לפנינו בהרחבה, מתייחסים לכלל בני הארץ, ולא לחטיבה מוגדרת

החברה. מדובר אפוא ביחידה דורית המוגדרת על פי אפיונים תרבותיים, ולא ביולוגיים. ההגדרה הזאת של צבר מובהק, המבודד מכלל ילידי הארץ, מעוררת כמה בעיות עקרוניות. ראשית, היא מוציאה מגדר הדיון את כל מי שלא עברו את כור ההיתוך של המסגרות הקשורות ב'ארץ-ישראל העובדת' ובעצם של חלק מהן. לכן נשאלת השאלה מה ההסבר לכך שילידי הארץ האחרים, אלה שהתחנכו למשל במסגרת רשת החינוך הכללי ולא הצטרפו לאחת מתנועות הנוער החלוציות, לא הפנימו להלכה באופן מלא את מכלול הערכים שהחינוך הציוני ביקש להנחיל להם? מהי הסיבה לכך שצעירים אלה היו שונים, או נראו שונים, ממי שהתחנכו במסגרות הקרובות לתנועת העבודה? ואם אכן היו בעלי תכונות אחרות, באופן מלא או חלקי, מה היו ההבדלים בין שתי הקבוצות הללו, השייכות לאותה חטיבה דורית? אם ההבחנה בין ה'יהודי' בן הגלות לבין ה'יהודי החדש' בן הארץ לא היתה רק הבחנה אידאולוגית אלא ביטוי לממשות תרבותית, ואם החינוך הציוני, גם זה של חינוך העובדים וגם זה של החינוך הכללי, פעל ללא לאות לעצב את דיוקנו של בן הארץ כ'אדם חדש', מה גרם לכך שעיצוב זה הצליח להתממש רק בקבוצה קטנה ביחס? מה ההבדל למשל בין בני קבוצה זו לבין ילידי המושבות, שלא היו קשורים לתנועת העבודה, ושהיו הקבוצה הראשונה של ילידי הארץ שגם ראו עצמם כ'בניה הטבעיים של הארץ' וגם יצרו והפנימו לא מעט מן הערכים והתכונות שהפכו אחר כך לערכים ולתכונות הטיפוסיים של הצבר.⁶

6 ראה: ר' אלבוים-דרור, "הוא הולך ובא, מקרבנו הוא בא העברי החדש": על תרבות הנוער של העליות הראשונות, אלפיים, 12 (תשנ"ו), עמ' 104-135.

ומצומצמת בתוכה בלבד. נראה על כן, שאילו אפשר היה להציג תיאור משווה בין הצבר המובהק ובין כלל ציבור בני הארץ, היה בכך כדי להאיר את עינינו אילו ערכים הופנמו ואילו כללי התנהגות אומצו בקבוצת העילית ולא הופנמו בכלל הציבור של בני הארץ.

קטפת צבר, ציור של נחום גוטמן (שנות השלושים)

אילון - קטפת
אילון גוטמן

שנית, חשוב לברר מה היה המיגון של הרכיבים השונים המתוארים כאפייניים לצבר באישיותו של הצבר הפרט ובאישיות של הצברים כקולקטיב. אלמוג כאמור נותן סקירה מפורטת של מרכיבי תרבות הנוער ושל דיוקן הצבר, אך הרי ברור שלא כל קבוצת משנה של צברים, ובוודאי לא כל צבר, הפנימו או ייצגו את מכלול התכונות כולו, ולא לכל רכיב תרבותי היה משקל דומה, או צריך לייחס לו חשיבות דומה. זאת ועוד, אלמוג מתאר את התוצר המוגמר, כלומר את הצבר הבשלי, כפי שיצא מבית הספר ועוצב בתנועת הנוער, אבל איננו מתאר את השלבים השונים של עיצובו.

שלישית, זוהי אולי השאלה המכרעת, האם ניתן להבחין בין האידאליטיפוס של העברי החדש או הצבר כפי שנוצר בידי מערכת החינוך והאידאולוגיה לבין דיוקנו הסוציו-תרבותי למעשה? אין ספק שהספרות יצרה וטיפחה מודל אנושי וחברתי, כפי שיצרה וטיפחה את מערכת הערכים והסמלים הנורמטיביות (והאסתטיות); וכן אין ספק שהשותפות הדורית והחיים בארץ ישראל יצרו חוויה משותפת ותרבות משותפת, חדשה או אחרת מהתרבות של הדורות הקודמים. אולם האם מדובר רק בדיוקן פרי של משאלות לב ושל מידול המציאות האנושית, או, במילים אחרות, בדמות 'מיתולוגית', או שמדובר גם בדמות קולקטיבית בשר ודם? האם הספרות שיצרה את מודל הצבר אכן הצליחה לעצב אדם שרכש והפנים את התכונות הנדרשות, או שהיה פער כזה או אחר בין המודל לבין הקבוצה הממשית? האם הספרות יצרה מציאות נכספת ושיקפה אותה, או שיצרה מודל שלא התממש, בוודאי לא בשלמותו?

אלמוג מודע היטב לבעייתיות הזאת ולפער שהיה בין הדימוי לבין המציאות. הוא גם מודע במידת מה לכך שטקסטים רבים – לא רק

הספרותיים אלא גם ובעיקר הטקסטים האותנטיים (יומנים, מכתבים וכדומה) – אינם מבטאים בהכרח חוויה אישית אותנטית, אלא נכתבים כדי להתאים למודל הדומיננטי. לפיכך גם טקסטים כאלה אינם נותנים ביטוי לאינדיווידואליות, אלא נכתבים לפי טופוי (topoi) נורמטיביים מחייבים; ואף על פי כן אין הדבר מבטא העדר אינדיווידואליות. במילים אחרות, היותם של טקסטים חומר המקורות הבלעדי מהווה מכשלה בפני כל שחזור אמין. אלמוג מתאר למשל את הערך של חוסן נפשי ואיפוק רגשי על פי מכתבים פרטיים, ומסיק מהם לגבי כללי ההתנהגות שהיו נהוגים בפועל; אבל אפשר להניח שהיה פער מסוים גם בין מה שמתואר במכתב פרטי לבין הרגש האמתי או ההתנהגות בפועל. הפער בולט בתכונת האנטי אינטלקטואליות שהוא מייחס, בעקבות הטקסטים, לצבר – אנטי אינטלקטואליות שיוצריו הטיפו לה, ושהוא הפנים וביטא. לדעתו הצברים 'שקיבלו עליהם את המשימות החלוציות, היו מנותקים במידה מסוימת לא רק מתרבויות אחרות, אלא גם ממרכזי התרבות העירוניים בישראל' (עמ' 243). אבל הוא כותב גם:

מצד ההשכלה הפורמלית (התיכונת) הצברים זכו לחינוך ברמה גבוהה, בוודאי בקנה מידה של ארצות מערביות אחרות... אפשר לומר שהשכלתם לא נפלה, ובהיבטים מסוימים אף עלתה, על השכלתם הפורמלית של האבות... כאשר בוחנים את כתביהם (ושוב, יש לזכור שמחקר זה עוסק באליטת הנוער) מתקבלת תמונה כמעט הפוכה לדימוי שלהם. מדובר בצעירים שאהבו לקרוא ספרות יפה ו'חטאו' בכתיבה ענפה למגרה... למעשה, מדובר בעולם, שנדרשת בו יצירתיות אינטלקטואלית רבה (עמ' 250-251).

אבל הוא אינו מיישב את הסתירה בין ההטפה לאנטי אינטלקטואליות וההפנמה של עמדה

- והישראלי של ראשית שנות החמישים - אופן תיאור הנובע מעמדה אידאולוגית מוכתבת מראש.

עם כל זאת ראוי לשבח את מחקרו של אלמוג. לא מעט נכתב על דיוקנו של העברי החדש ועל המרכיבים השונים של תרבותו ושל ההווי שפיתח - ושטופח סביבו - כמו גם על מעמדו הסמלי. לא מעט נכתב גם על סוכני התרבות השונים שעיצבו את דמותו (מערכת החינוך, האידאולוגיה המפלגתית, הספרות), ואין טעם לחזור על הדברים כאן. אלמוג נטל על עצמו משימה לא קלה וכתב מחקר שכבר מזמן צריך היה להיכתב, ובו סינתזה של המקורות והחיבורים הקיימים ושרטוט תמונה מפורטת של רפרטואר המרכיבים של דיוקן הצבר. במידה רבה כתב 'אנציקלופדיה' של התכונות המיוחסות לדור הצברים. הקורא זוכה באמצעות החיבור הזה לא רק לדיון במקורות האידאולוגיים (כאן נראה לי ראוי היה להרחיב בדיון במקורות חוץ יהודיים ולערוך השוואה לתופעות דומות ומקבילות בתרבות אחרות, שבחלקן שימשו השראה ישירה, או עקיפה, לסוכני התרבות העברית); המחבר מציג גם את המנגנונים והסוכנים של החברות הלאומי, את מערכת הסמלים והערכים שטיפחו ואת הרכיבים השונים של דמות הצבר ושל חברת הצברים. בחלקו זהו מחקר על תדמיות ודימויים, בחלקו על תודעה עצמית ובחלקו דיוקן סוציולוגי-תרבותי. מבחינה זאת לפנינו תרומה נכבדה וראויה לציון לתולדות התרבות העברית.

השאלה העיקרית היא אם אכן עלה בידי אלמוג להפריד את המוץ המציאותי מתוך התבן המיתולוגי (עמ' 30). אין ספק שאמצעי הזהירות המתודולוגיים שנקט הועילו הרבה לעמוד באתגר, אם כי כאמור לא תמיד ההבחנה בין המודל והדימוי לבין ההווייה החברתית-

זאת, כפי שהיא באה לידי ביטוי גם בטקסטים האנתוניים, לבין התופעה ההפוכה.⁷ סתירה דומה, אפשר להניח, היתה קיימת גם בתחומים אחרים.

אין ספק שהנוער הארץ-ישראלי ועולמו התרבותי עוצבו על ידי סוכני התרבות השונים, ואפשר בהחלט לומר שהיה תוצר של תכנון תרבות, ואפילו של הנדסה אנושית. הגילוי לכאורה הזה עשוי להפתיע מי שסבור שעולם של חוויות או תמונת עולם הוא יצירה ספונטנית ופרי של בחירות אישיות. אבל הצבריות לא היתה ממשות שלמה ותכניה לא מילאו באופן מלא את האישיות של האדם הארץ-ישראלי הצעיר, והיא השאירה בתוכה מקום גם לתכנים אחרים - שהם בחינת נעלם בחיבור המקיף הזה. ערכו של הספר הוא בתיאור החלק הצברי של האדם הארץ-ישראלי, וחולשתו בהעדרו של החלק האחר. אם נניח שהצבר היה צרכן של תרבות, עברית וזרה, אין אנו מכירים מן המחקר הזה איזו תרבות צרך ומה היתה השפעתה של הצריכה הזאת עליו. חשוב להדגיש נקודה זאת כי הספר משמש כבר ראיה לאופי הקולקטיבי הפגום והרדוד של הצבר, כאישור מתודש לדברי הביקורת שמוסגם נובאו בפתח הרשימה. במילים אחרות, יש מי שמטילים ספק במתודה המחקרית של אלמוג וסבורים שתיאר דימוי, ולא דיוקן ממשי, ובו בזמן מוצאים בספרו תימוכין לאופן שבו הם מבקשים לתאר את הנוער הארץ-ישראלי של שנות הארבעים

7 בעניין זה ראה: ד' הורוביץ, תכלת ואבק: דור תש"ח - דיוקן עצמי, ירושלים, 1993, בעיקר עמ' 105-110; וכן סקירת הוויכוח בנושא בביקורת שכתב י' דרור, קתדרה, 81 (תשרי תשנ"ז), עמ' 133-159. ניסיון להשיב על הסתירה ראה: ג' רייכל, "שורשים" או "אופקים": דיוקן התלמיד הארץ-ישראלי הרצוי בשנים 1889-1933, קתדרה, 83 (ניסן תשנ"ז), עמ' 55-96.

והחברה הארץ-ישראלית והישראלית, אבל הוא בוודאי אספקלריה לערכים ששאפה ליצור ולהשריש וגם לערכים שהצליחה ליצור. את גודל ההישג צריך להעריך תוך התחשבות בנסיבות ההיסטוריות שבהן הצליחה קבוצה קטנה ביחס ליצור תרבות חדשה כמעט יש מאין, במסגרת חברה קטנה, שניצבה בפני בעיות קיומיות קשות ביותר. מפרספקטיבה ביקורתית אפשר כמובן להצביע על השטחיות (כבר בשנות החמישים טענו כלפי בני הארץ שיצרו הווי ולא הוויה), על הופעתו של 'הדור האבוד' אחרי מלחמת העצמאות ועל אבדן הערכים. הרבה מן הטקסטים בני הזמן נקראים בראיה א-היסטורית או ביקורתית-אידאולוגית כטקסטים פרי אינדוקטרינציה ואף כטקסטים פתטיים; אולם בחשבון הסופי צודק אלמוג, הדוחה את הקריאה ההיסטורית הביקורתית, המעוגנת באידאולוגיה מהופכת, ורואה בצבר, כדבריו, 'סיפור הצלחה פנומנלי' (עמ' 383).

התרבותית משכנעת. בסופו של דבר הדיוקן הספרותי והחברתי שמציע אלמוג מלמד כי דור ילידי הארץ, ובתוכו קבוצת הצברים המובהקים, היה טיפוס חברתי-תרבותי 'חדש' או אחר, שחי, עוצב ופעל במסגרת חברתית-תרבותית (ופוליטית) חדשה ושונה מכל אלה שקדמו לה; וכן שדור זה יצר ערכים וסמלים חדשים, ולא חשוב פחות, סביבה חברתית-תרבותית חדשה - אם כיוצר תרבות ואם כצרכן תרבות. חלק לא קטן מהערכים והסמלים שקע ונעלם במרוצת השנים - משום שאיבד את מעמדו בנסיבות החדשות, אבל חלק לא קטן נותר כתשתיתה של התרבות העברית בישראל, כפי שהיא קיימת עדיין. לא כל מרכיבי התרבות הזאת היו יצירתה של האליטה הצברית המובהקת (אדרבה, הרבה מהערכים שיצרה אליטה זו איבדו את מעמדם), אבל מקצתם היו ערכי היסוד של החברה הלאומית החדשה. הצבר אינו יכול לשמש אספקלריה מרכזית של התרבות העברית

